

Ordning, lag och stadga

Om byggnadsordningar och maktfördelning

Kaj Granath

Avsikten är att studera delokalavenskabbyggnadsordningarna. De är intressanta ur två aspekter. Dels som ett historiskt exempel på lagstiftning och maktfördelning. De visar hur man gjort avvägningar mellan allmänna och enskilda intressen, och hur man fördelat mellan lokal och central makt. Med utgångspunkt från Göteborgs byggnadsordningar vill jag också studera vilka faktorer man valt att reglera, och hur dessa påverkat och format bebyggelsen.

Byggnadsordningar är också intressanta idag. Allt fler kommuner börjar på nytt använda byggnadsordningar som ett instrument att bevara och utveckla lokala kvaliteter i den byggda miljön. Regeringen framhåller i sitt handlingsprogram för arkitektur möjligheten att använda lokala arkitekturprogram. Som ett positivt exempel nämner man Stockholm, där man på nytt börjat använda en lokal byggnadsordning. Det är ett dokument helt utan rättsverkan, men avsikten är att ge en vägledning för hur staden kan utvecklas, med hänsyn till befintliga värden.

Framställningen är huvudsakligen kronologisk.

Jag börjar med en översiktlig historik över byggnadsordningarna. De viktigaste händelserna är 1734 års lagstiftning, 1874 års byggnadsstadga, och diskussionen kring sloandet av byggnadsordningarna under 1940-talet. Därefter kommer jag att lite mer ingående presentera Göteborgs byggnadsordningar, och avsluta med att diskutera dagens situation.

Artikeln bygger på litteraturstudier. Dels källtexter, såsom lagtexter och utredningar, dels referenslitteratur. Alla citerade byggnadsordningar, med undantag av Stockholms, har jag haft tillgång till i original. Jag har också haft möjlighet att läsa remiss-svaren till Boverkets utredning.

Arbetet ingår i ett pågående forskningsprojekt på Chalmers tekniska högskola, "Kulturanalys, planeringsprocesser, arkitektur", under ledning av professor Birgitta Holmdahl, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

Byggnadsordningar – en kort historik

1734 års lagstiftning

Carl XI tillsatte 1686 en lagkommission för att ersätta

den medeltida lagboken. Avsikten var att åstadkomma en gemensam lagstiftning för både stad och land.¹ Detta lyckades inte när det gällde bygglagstiftningen. Man kunde inte ens enas om en gemensam lagstiftning för alla rikets städer. Kommissionen utarbetade ett förslag till en stadsgemensam "byggnadsordning", men den antogs inte av riksdagen. I 1734 års lagbok nöjde man sig till slut, i 29 kapitlet, med en enda kort paragraf angående stadsbyggnad:

Huru hus i staden byggas och uppehållas skola, så ock vad eljest till stadens nytta och prydnad iakttagas bör, därom är särskilt stadgat. KB och borgmästare och råd äga därå vård hava.²

Det finns två skäl att lagstiftningen stannade vid denna korta paragraf. Dels var det en uppenbar och påtaglig skillnad mellan land och stad, och mellan olika städer.³

Men det finns också en politisk dimension i beslutet. Efter Karl XII:s död 1718 ersattes det karolinska enväldet av frihetstiden. Det innebar ökad makt för riksdagen, på kungens bekostnad, men också minskad tilltro till centrala regleringar. Under den här tiden lades grunden till städernas självstyrelse. Intresset var därför svårt för att skapa en uniformerande byggnadslagstiftning för hela landet.⁴ Lagtexten är en tydlig skrivning till förmån för lokalmakten. Det skulle dröja 140 år innan Sverige fick någon nationell lagstiftning på området. Istället upprättade man lokala byggnadsordningar.

Stockholms första byggnadsordning

1725 fick Stockholm landets första formella byggnadsordning.⁵ Den togs fram av stadsarkitekten, Göran Adelcrantz. Byggnadsordningens främsta syfte var brandsäkerheten. Trähus förbjuds i staden inom broarna, och vid torg och stora gator på malmarna. Tegel, plåt eller torv anbefalls som takmaterial. Byggnadsordningen präglas även av uttalat estetiska hänsyn. Staden skulle förlänas "zirat och prydnad", och vikten av att upprätthålla "regulariteten framför alla ting" betonades.⁶ Man reglerade strandtomter, stadgade att stränderna skulle muras upp med stenmurar, och där anläggas gator och allmänna platser.⁷

Adelcrantz ersattes 1727 av Johan Eberhard Carlberg

som stadsarkitekt. Carlberg utvecklade och kompletterade den gamla byggnadsordningen i omgångar, fram till dess att man 1736 antog hans förslag till en ny byggnadsordning, Stockholms andra.

Speciellt för Stockholm är centrala bestämmelser om färgsättning. 1699 skrevs ett kungligt påbud om att alla hus skulle putsas med ljus gul färg, för att göra de trånga gränderna ljusare. Färgen visade sig ha dålig hållbarhet, och mörknade med tiden. Man gick därför över till att använda ljusgrått istället. Men i mitten av 1700-talet upptäckte man ett nytt sätt att blanda en hållbar gul färg av vitriol och kalk. Denna färg påbjöds i 1763 års byggnadsordning, och kom sedan att kallas "stockholmsgul".⁸

Stockholms byggnadsordning nämns ofta som mönsterbildande för landet i övrigt. Men, påpekar Herlitz, under frihetstiden är det faktiskt bara Vadstena 1758 som antar en byggnadsordning efter Stockholms förebild. Det är först efter Gävles byggnadsordning 1791 som en lång rad städer antar egna byggnadsordningar.⁹

Stadsbränder och stadsbyggnad

När städerna växte blev de ständigt återkommande stadsbränderna ett allt större problem. Redan 1639 fick Göteborg landets första brandordning.¹⁰ 1724 tillsattes på kungligt initiativ en politi- och brandkommission. Avsikten var från början att den skulle syssla enbart med förhållanden i Stockholm, men eftersom den var ett organ fristående från magistraten i Stockholm, kom den snart att syssla med nationella frågor. Brandordningarna innehöll föreskrifter om brandvakter, brandredskap och släckningsarbete, men de reglerade inte byggandet för att förhindra att bränder uppkom.¹¹

Kommissionen fick i uppdrag av kungen att undersöka möjligheterna att komplettera brandordningarna med en gemensam byggnadsordning för hela landet. Både Göran Adelcrantz, Stockholms byggnadsborgmästare, och Johan Eberhard Carlberg, Stockholms stadsarkitekt, yttrade sig i ärendet.

1733 skriver Adelcrantz, att vid sidan av en allmän byggnadsordning borde varje landsända och stad ha en lokal byggnadsordning, avpassad efter de egna förhållandena i fråga om byggnadsätt och material. Carl-

berg menar, att man efter Stockholms mönster borde kunna utarbeta en byggnadsordning gemensam för alla städer i landet. Däremot är han tveksam till om man överhuvudtaget ska kunna reglera landsbygdens bebyggelse i en central förordning, eftersom villkoren skiljer sig så i olika delar av landet. Till skillnad från Adelcrantz föreslår han inga lokala byggnadsordningar.¹²

Kommissionens arbete leder inte till något direkt resultat. Men brandsäkerheten är ändå den fråga som driver på regleringen av byggandet. 1824 utfärdar staten riktlinjer för byggnads- och brandanordningar, och ålägger landshövdingarna i länen att se till, att varje stad har en byggnadsordning som motsvarar dessa krav.

1874 års byggnadsstadga

1874 års byggnadsstadga är landets första egentliga stadsbyggnadslagstiftning. Den skulle inte ersätta, utan komplettera, de lokala byggnadsordningarna. I stadgan skilde man på gammal och ny stadsdel. Avsikten från lagstiftaren var att de lokala byggnadsordningarna skulle reglera gamla stadsdelar, medan den nya nationella byggnadsstadgan skulle gälla nya stadsdelar. På det viset kunde man garantera en viss standard på den nya bebyggelsen, samtidigt som det fanns utrymme för lokala hänsyn till den befintliga miljön. Denna tydliga uppdelning kom aldrig att genomföras konsekvent i praktiken.

I byggnadsstadgan föreskrevs att varje stad skulle ha en byggnadsordning, men man var mycket kortfattad om vad den skulle innehålla:

För hvarje stad skall finnas byggnadsordning, innehållande de föreskrifter, som utöfver denna stadgas bestämmelser anses erforderliga för ordnande af stadens byggnadsväsen.¹³

Det visade sig att byggnadsstadgan var ett alltför svagt instrument för att genomföra lagstiftarens intentioner. Stadgan påbjöd att stadsplaner skulle upprättas, men kommunerna saknade rättsinstrument för att genomföra dem.

[Byggnadsstadgans] karaktär av administrativ författning gjorde att den inte vägde tillräckligt tungt gentemot markägarnas på civilrättsliga grunder hävdade

krav på att förfoga över sin mark.¹⁴

1907 antogs stadsplanlagen, vilket gav kommunerna ett starkare instrument. Stadsplanen blev nu bindande för de berörda fastighetsägarna. Till stadsplanerna fogades även stadsplanebestämmelser, där man kunde ange användning av kvartermark, hushöjder, planmönster (öppen eller sluten bebyggelse) och exploatering. Stadsplanlagen innebar början på det kommunala planmonopolet. Planerna skulle fortfarande godkännas (eller förkastas) av Kungl. Maj:t, men denna instans fick inte längre ändra innehållet i dem.

Normalbyggnadsordning 1932

1925 tillsattes en utredning för att se över stadsplane-lagstiftningen. Den föreslog i sitt betänkande att byggnadsstadgan skulle slopas, och bestämmelserna i den föras över till stadsplanlagen och byggnadsordningarna.¹⁵ Remissinstanserna var kritiska, och resultatet blev att man reviderade både stadsplanlagen och byggnadsstadgan.

I den nya byggnadsstadgan 1931 slopades flera av detaljbestämmelserna från den äldre stadgan. Stadsplanebestämmelser, som börjat användas i samband med stadsplanlagen 1907 ansågs vara ett bättre redskap för den exakta regleringen.

Alltför mycket av fixa mått framkallar lätt hos allmänheten och hos de tillämpande myndigheterna den föreställningen, att allt är väl beställt, blott dessa mått till punkt och pricka iakttagas. Härigenom slappas uppmärksamheten beträffande andra synpunkter, som icke kunna uttryckas i siffror, men vilkas beaktande icke därför är mindre betydelsefullt, då det gäller att ernå ett gott byggnadsskick.¹⁶

Man utformade ett normalförslag till byggnadsordningar enligt den nya stadgan. Förslaget var bindande, men med möjlighet för kommunerna att ansöka om undantag. I inledningen till lagförslaget gör man en skarp skrivning till förmån för allmänna hänsyn:

Byggnadsordningens huvudsakliga uppgift bör vara att uppdraga vissa riktlinjer, som betingas av att det byggande, som byggnadsordningen avser att reglera och kontrollera, är en samhällelig företeelse och alltså måste underkastas hänsyn till det allmännas och till

andra enskildas rätt och bästa samt till allmän trevnad, sundhet och säkerhet.¹⁷

Den tidigare stadgans detaljerade skrivningar om gatubredder, hushöjd och gårdsrummens storlek ströks. Avsikten var att allt detta i fortsättningen skulle regleras genom stadsplanebestämmelser.

Genom vad desakkunnigabenaämndestadsbyggnadsbestämmelser, innefattande bland annat stadsplanebestämmelserna, skulle enligt de sakkunniga regleras alla moment av betydelse för själva stadsbilden, medan till byggnadsordningarna skulle hänföras endast föreskrifter av teknisk och administrativ natur, som mera avsåge verkställigheten av den genom stadsbyggnadsbestämmelserna skedda regleringen.¹⁸

Man föreslog även att slopa begreppet "gammal stadsdel", med en, möjligen oavsiktligt, profetisk formulering:

Detta begrepp har ansetts helt och hållet vara att betrakta såsom en övergångsföreteelse, som bör efter ett lämpligt tillmätt rådruum försvinna eller ock slutgiltigt regleras genom därför lämpade stadsplanebestämmelser.¹⁹

Den "slutgiltiga regleringen" av de gamla stadsdelarna ledde ofta till att inte bara begreppet, utan även själva stadsdelen, försvann.

Byggnadsordningarna slopas

I en utredning tillsatt för att föreslå förändringar i 1947 års byggnadslag (BL) och byggnadsstadga (BS), föreslår man att ta bort de lokala byggnadsordningarna. Resonemanget är en smula kluvet.

De lokala byggnadsordningarna skulle upprättas efter en centralt fastställd mall. Alla avvikelser skulle godkännas av byggnadsstyrelsen, med möjlighet att överprövas av Kungl. Maj:t. Relativt få undantag hade begärts och medgivits.

Den med ovan angivna stadganden åsyftade enhetligheten i fråga om byggnadsordningarna kan sägas i allt väsentligt hava ernåtts

konstaterar utredningen.²⁰ Det lokala inslaget var så begränsat att man i princip redan hade en enhetlig lag-

stiftning.

Samtidigt menar man, att olägenheten är betydande för företagare som verkar i flera orter, att alltid behöva räkna med möjligheten av lokala särbestämmelser. Lösningen är då att slopa byggnadsordningarna och föra över de bestämmelser som bör behållas från normalbyggnadsordningen till någon av de övriga byggförfattningarna. Samtidigt vill man, för att slå vakt om lokala hänsyn, utöka kommunernas rätt att medge undantag från de allmänna reglerna.

Alltså: eftersom de lokala byggnadsordningarna i princip var likadana över hela landet kunde de slopas. Eftersom de kunde vara olika, och därför ett hinder för företagandet, borde de slopas. Eftersom de inte innebar någon verklig lokal makt var det ingen maktförlust för kommunerna om man slopade dem. För att ändå kunna värna det lokala skulle man istället ge kommunerna en ökad rätt att frångå centrala regler.

Byggkrångel

Utredningen sammanfattar sina slutsatser under rubriken "Byggkrånglet och möjligheterna att slopa detsamma".²¹ Genom att koncentrera och förenkla bestämmelserna vill man minska antalet paragrafer i BS från 181 till 84. Men principen för lagstiftningen ligger fast. Den grundar sig på att man "velat skapa garantier för den enskildes rätt".²²

Utredningen föreslår omfattande ändringar i BS, men menar att en omfattande översyn av BL bör vänta tills vissa andra utredningar gjorts.

En av de ledande tankegångarna i utredningens arbete har varit att få fram enhetliga byggbestämmelser för hela riket med undvikande såvitt möjligt av specialstadganden för vissa orter eller typer av bebyggelseområden. Särregler för olika orter är ägnade att fördyra byggandet genom att motverka önskad standardisering av byggmaterial och byggelement.²³

Slopan det av byggnadsordningarna, som genomfördes 1959, ingår på det viset i en process för att möjliggöra 60-talets storskaliga stadssaneringar.

Byggnadsordningarnas innehåll

Byggnadsordningarna innehöll både konstituerande,

processuella och materiella regler.²⁴ De konstituerande reglerna styrde byggnadsnämndens och stadsarkitektens verksamhet och ansvarsområden. Processreglerna handlade om principerna för beslutsfattande, såsom bygglov och överklaganden. De materiella reglerna kan delas in i fem kategorier: brandsäkerhet, planering, exploatering, teknik (i vid mening) och estetik. Utöver detta fanns även lokala regler i varierande omfattning.²⁵

Brandsäkerheten är utan undantag den enskilt viktigaste faktorn.²⁶ I de tidiga byggnadsordningarna handlar det mycket om att ersätta trähusbebyggelsen med stenhus. Man reglerar även takmaterial, brandmurar, skorstenar, och eldstäder. Man föreskriver om zoner genom trädplanterade esplanader som kan tjäna som brandgator. Det finns även tidiga exempel på funktionsseparering, där man anvisar brandfarliga verksamheter till speciella områden i städernas utkanter.

Planerings- och exploateringsbestämmelserna är de som tydligast går att avläsa i bebyggelsens utformning. Gatubredder och hushöjder regleras tidigt, sedan också planmönster. Hygienismen under 1800-talet innebar ett ökande intresse för sanitära frågor. Placering av uthus, gårdsrummens storlek och utformning, och bostädernas standard blir föremål för allt mer detaljerade bestämmelser.

De tekniska bestämmelserna är från början ganska få, men växer i omfång. De behandlar till exempel byggnadsteknik och installationer. I samband med normalbyggnadsordningen 1932 förs både planerings- och de tekniska bestämmelserna ut ur byggnadsordningen.²⁷

De rent estetiska regleringarna är relativt få. Men där finns, speciellt i byggnadsordningarna före 1874, ofta generella "skönhetsparagrafer" som föreskriver att byggandet skall ske till stadens prydnad. Det finns också estetiska aspekter på såväl brand- som exploateringsbestämmelser. Diskussionen om stenhusbebyggelse handlar lika mycket om estetik som om brandsäkerhet. I de tidiga byggnadsordningarna handlar det inte om att begränsa, utan om att uppmuntra byggande. Hushöjderna anges som minsta tillåtna höjder, och för tomter viktiga för stadsbilden råder byggnadsplikt.

Byggnadsordningarna var formellt lokala, men de såg

ändå tämligen likadana ut över hela landet. Dels för att de med tiden kom att standardiseras, dels för att det faktiska regleringsbehovet trots allt var ganska likartat. Man skall varken överdriva eller underskatta betydelsen av de lokala inslagen. En del bestämmelser är närmast av kuriosakaraktär: i Hjo förbjöd man falu rödfärg, i Marstrand fick källartrappor skjuta ut tre fot i gatan, i Karlskrona gav man genom byggnadsordningen polismyndigheten i staden omfattande befogenheter. I Uddevallas byggnadsordning från 1897 hittar man följande:

§18 Boningshus må ej uppföras närmare begravningsplats än 74 meter 20 centimeter.²⁸

Men där finns även lokala föreskrifter som styrt och påverkat byggandet i hög grad, vilket man kan se i exemplet från Göteborg.

Göteborgs byggnadsordningar

Göteborg har haft åtta stycken byggnadsordningar, 1803, 1830, 1869, 1874 (2 st.), 1895, 1938 och 1949 (aldrig fastställd). De kan delas in i tre grupper: före, under, och efter 1874 års byggnadsstadga. De tidiga byggnadsordningarna är kortfattade, med få detaljregleringar och sifferuppgifter. De två byggnadsordningarna som gällde under 1874 års byggnadsstadga, är de utförligaste. De innehåller mycket detaljerade bestämmelser. De två sista byggnadsordningarna, upprättade efter normalförslagen, är på nytt kortare, med färre detaljer och färre siffror.

1803

Göteborg fick sin första byggnadsordning 1803, utarbetad av stadsarkitekten Carl Wilhelm Carlberg. Den tillkom under en period av omfattande stadsbränder.²⁹ Avsikten med byggnadsordningen var främst att undvika fler bränder, men även att vinna "beqwämlighet och prydelighet wid stadens återuppbyggande". Denna första byggnadsordning gällde huvudsakligen de kvarter runt Domkyrkan som brunnit 1802. Man upprepade det redan gällande förbudet att uppföra trähus innanför vallgraven. Byggnadsordningen reglerade inte högsta hushöjd. Däremot anbefaller man för tomter vid Hamngatorna och stadens torg en läg-

sta hushöjd om två våningar.

At upföra högre Wåningshus är icke endast tillåtit, utan anser Kongl. Maj:t med nådigt wälbehag et sådant företagande, såsom länande till Stadens prydnad.³⁰

Tomtindelningen skulle ses över efter bränderna, och alltför små tomter skulle läggas samman till större. På smala tomter skulle gårdshusen läggas så, att två hus kunde få ett gemensamt gårdsrum.

Här finns en rent estetisk paragraf, om hur smala hus skall byggas och anpassas till varandra:

Och skola bägge Husen på twänne sådana smala Tomter, byggas til lika högd, symetrie och utseende emot Gatan, såsom wore det et Hus, som tilhörde en enda Ägare. I fall den ena Tomten förut bebygges, och den andra sedermera, warde detta likafullt i akt taget, så at Husets och Takets högd, samt Dörrars och Fensters storlek och indelning emot Gatan efter det förut upförde Huset inrättas³¹

I den första byggnadsordningen stadgas ingenting om gatubredd. Däremot föreskriver man att vid hörntomterna längs Korsgatan skall hushörnen skäras av till en bredd av tre meter.³² Göteborg är en anlagd stad, planmässigt bebyggd från början. Här skedde därför inga omfattande gaturegleringar, så som man gjorde i Stockholm. Efter branden 1802 diskuteras behovet av att bredda gatorna, främst Korsgatan. Men stadsarkitekten C. W. Carlberg menade att Göteborgs sju meter breda gator var bredare än åtskilliga av gatorna i Paris. Därför skedde ingen breddning, och eftersom hushöjden senare bestämdes i relation till gatubredden kom centrala Göteborg att domineras av tre- och fyrvåningshus.³³

1830

1830 fastställdes en ny byggnadsordning, som gällde hela staden och dess förstäder. Vid Hamngatorna skall man fortfarande bygga lägst två våningar, till en höjd av lägst 7,8 meter. Kravet på att bygga stenhus utsträcks nu att gälla även Masthugget, men här till högst två våningar.

Gatubredden regleras fortfarande inte, men kravet att skära av hushörnen vid trånga gatukorsningar om-

fattar nu hela staden.

Byggnadsordningarna växer hela tiden i omfång. 1803 års ordning omfattade 15 paragrafer, 1830 var det 19 paragrafer.

1869

I stadens tredje byggnadsordning, från 1869, är antalet paragrafer 51 stycken. Nu stadgar man för första gången om tomternas exploatering. Stenhus får byggas till en höjd motsvarande gatubredden plus en fjärdedel, lägst 13,5 meter, högst 18 meter. Vid gator smalare än 12 meter får man bygga högst 13,5 meter. Ingenting sägs om våningsantal. Trähus får bara byggas i två våningar, och bara i vissa områden av staden. Man får inte bebygga mer än fyra femtedelar av tomten.

Här finns en skönhetsparagraf, snarlikt den som än idag finns i PBL:

Alla hus skola, mot gata eller öppen plats, uppföras i värdig stil samt med den yttre prydlighet, som tomternas belägenhet och angränsande eller närliggande byggnaders beskaffenhet påkalla.³⁴

Här finns också, för första gången, regleringar angående interiörer, källare och boningsrum. Man föreskriver att alla trappor i boningshus skall vara ljusa, och takhöjden i boningsrum skall vara lägst 2,4 meter.

1874

1874 antas först en uppdaterad version av ordningen från 1869. Efter byggnadsstadgans införande reviderar man byggnadsordningen, och i december 1874 antas en ny ordning, med 68 paragrafer. Nu skiljer man på ny och gammal stadsdel. För första gången reglerar man gatubredden. Nya gator skulle göras 18 meter breda, i undantagsfall kunde man nöja sig med 12 meter.

Högsta tillåtna hushöjd för stenhus ökades till 19,5 meter. Samtidigt ökade man kraven på takhöjd i boningsrum till 2,7 meter.

Regleringarna av gårdsrummen blev mer detaljerade. I äldre stadsdel fick man bygga på fyra femtedelar av tomten, i nya stadsdelar på två tredjedelar. Gården skulle vara minst 180 kvadratmeter, och minst 12 meter bred.

Landshövdingehuset är ett klassiskt göteborgs-ex-

empel på försöken att kringgå byggnadsordningen. Byggnadsordningen från 1874 medgav bara att trähus uppfördes i två våningar. Stenhus som byggdes på med våning av trä skulle räknas som trähus. En oenig byggnadsnämnd avslög 1875 en ansökan om att få bygga ett hus med bottenvåning i sten och två våningar i trä. Stadsarkitekten, Victor von Gegerfelt, menade i ett yttrande att man borde betrakta det som ett trähus med källare ovan mark, ett naturligt sätt att bygga med hänsyn till de ofta dåliga grundförhållanden i Göteborg.

...hvarjemte lokalen vare sig densamma begagnas till salubodar, verkstäder eller boningsrum genom källarens förläggning ofvan jord den uppenbart vinner i sanitärt hänseende, mot då densamma i annat fall mer eller mindre ligger nedgrävd uti den fuktiga leran.³⁵

Länsstyrelsen gick på Gegerfelts linje och upphävde byggnadsnämndens beslut. Därigenom etablerades en ny hustyp. I 1895 års byggnadsordning togs den in som en egen kategori, vid sidan av stenhus och trähus, dock med reservationen att den var "tillsvidare tillåten".³⁶ 1936 beslöt byggnadsnämnden att inte planera fler landshövdingehusområden, men byggnadstypen fanns med även i byggnadsordningen från 1938.³⁷

1895

1895 års byggnadsordning är lik den tidigare, men med ännu fler detaljföreskrifter. Liksom byggnadsstadgan medgav den att man byggde högst fem våningar. Hushöjden relaterades till gatubredd, och vid torg och breda gator fick man bygga upp till 22 meters höjd. Dessa bestämmelser öppnade för en viss kreativitet när det gällde begreppet våning.

Under byggnadsskedet från slutet på 1800-talet började hyreshusen uppföras till 6 våningars höjd. Allmänheten kringgick nämligen byggnadsordningens föreskrifter om begränsning av byggnadshöjden till fem våningar genom att förlägga bottenvåningen, då den inreds till butiker, med golvet lägre än 30 cm över marken. Den betraktades då såsom källarvåning och något direkt hinder att förlägga ytterligare en källare därunder förefanns icke.³⁸

1908 invigs Kontoristföreningens nya byggnad vid Bastionsplatsen i Göteborg, ritad av Hans Hedlund. Det är en väldig sexvåningsbyggnad i tegel och bohusgranit. Bottenvåningen innehåller kontor och sällsapsrum, men är markerad som "butiksvåning" på ritningarna. Byggnadsnämnden hade inga anmärkningar.

När Gustaf Wickman 1909 ritade Skandias nya kontorshus vid stora hamnkanalen gjorde han ett sjuvåningshus i kontinental jugendstil, med dekorerade brandgavlar som stack upp ovanför de omkringliggande trevåningshusen. Detta hus betraktades som ett skandalhus, och väckte upprörda känslor hos göteborgarna.³⁹ Men byggnadsnämnden hade inget allvarligt att erinra. Man returnerade visserligen ritningarna sex gånger, men bara för smärre tekniska justeringar. Byggnadsnämndens protokoll visar inget anmärkningsvärt med ärendet. Möjligen kan den andra ritningsomgången ge antydningar om en informell diskussion. Den sjunde våningen har nu dragits in något, och på den i övrigt svarta tuschritningen har Wickman lagt in en tydlig röd vertikal måttlinje som visar att listen ovanför sjätte våningen, som utgör fundament för översta våningens balustrad, ligger precis under byggnadsordningens tillåtna höjd på 22 meter.⁴⁰

1914 presenterar GHT Hans Hedlunds nya sexvånings kontorshus vid Skeppsbron under rubriken "En "skyskrapa" vid Skeppsbron". Man konstaterar lite lakoniskt att

Det är väl en tidsfråga, när de mindre i samma kvarter liggande byggnaderna och materialgårdarna få vika för likartat komplex.⁴¹

Det har uppenbarligen funnits en lokal praxis, att så länge man höll sig inom byggnadsordningens tillåtna högsta höjd, så spelade inte våningsantalet någon avgörande roll. När huset Otterhall, en femtonvånings kontorsskrapa med takterrass och tvåvånings inredd vind, skulle byggas 1929 krävdes dock en planändring, godkänd av Kungl. Maj:t. Tomten var en brant sluttningsomt, men även där marken var som högst var det över 40 meter till taklisten.

1938

Göteborgs byggnadsordning från 1938 innehåller 52

paragrafer på 47 sidor, jämfört med 1895 års ordning som omfattade 64 paragrafer på 84 sidor. Då har ändå i den senare tillkommit nya ämnesområden att reglera, såsom garage, hissar och skyltar. För första gången finns även en paragraf angående rivning. Byggnadsordningen följer i stort sett normalförslaget, med ett undantag. I Göteborg hade man av tradition alltid byggt med gemensamma brandmurar, delvis som en följd av dåliga grundförhållanden. I normalförslaget föreskrevs separata brandmurar, men Göteborg medgavs ett undantag på den här punkten.

1949

HistorienkringdetsomkundebliwitGöteborgssistabyggnadsordning innehåller en viss lågmäld dramatik. I det reviderade normalförslaget från 1947 hade Byggnadsstyrelsen strukit kraven på ljusa kök och trapphus. Stadsbyggnadskontoret föreslog en byggnadsordning enligt normalförslaget. Hälsovårdsnämnden menade i sin remiss att man i Göteborg borde värna traditionen från landshövdingehusen. Stadsbyggnadskontoret reviderade sitt förslag, och återinförde kraven på ljusa kök och trapphus.⁴² Stadsfullmäktige antog förslaget, men länsstyrelsen vägrade att fastställa det.

En politisk delegation kallades till Stockholm för uppläsning av socialminister Gunnar Sträng 1952. Man krävde att Göteborg skulle anpassa sig till samma normer som gällde i Stockholm.⁴³ Och så blev det, i alla fall i praktiken. Gerhard Paulsson, före detta stadsarkitekt i Göteborg, berättar:

När vi väl börjat så halkade vi utför. Det blev större husdjup än 11 meter. Trapporna blev mörka. Trevåningshusen fick en entrévåning. Punkthusen växte till 450 kvm med 6 lägenheter per trapplan. Skivhusen blev 11–15 meter tjocka med 4 lägenheter per trapplan.⁴⁴

Däremot ändrade aldrig kommunen sitt förslag till ny byggnadsordning, och länsstyrelsen fastställde det aldrig. I tio års tid låg ärendet hos länsstyrelsen. Genom ändringen av BS 1959 blev ärendet inaktuellt. 28 september 1960 beslutar kommunfullmäktige att dra tillbaka ansökan om fastställelse, och återkallar stadsfullmäktiges beslut.⁴⁵

Situationen idag

1987 ersattes Bygglagen av Plan- och Bygglagen, PBL. Det är en ramlag, avsedd att närmare fastställas genom praxis. Strävan i lagen är att åstadkomma decentralisering. Staten fastställer formerna för beslutsfattande, men överlämnar själva beslutsfattandet till lokalmakten, kommunerna.

1997 gav regeringen Boverket i uppdrag att granska PBL, med utgångspunkt från en pågående debatt om arkitektonisk kvalitet. I uppdraget heter det:

Boverket skall analysera vilken roll lagstiftningen spelat avseende bristande arkitektonisk kvalitet samt, om Boverket finner att lagstiftningen och/eller dess tillämpning har påverkat kvaliteten i negativ riktning, lämna förslag till åtgärder som kan leda till att ökad hänsyn tas till arkitektonisk kvalitet. Boverket bör bl.a. redogöra för vilket stöd omsorg om skönhetsvärden haft i hittillsvarande lagstiftning. Verket bör också överväga hur erfarenheter från Norge, där bl.a. en s.k. skönhetsparagraf införts i plan- och bygglagstiftningen, kan tillämpas på svenska förhållanden. Vidare bör verket exemplifiera med erfarenheter från svenska kommuner som gjort försök i denna riktning i bygglovgivning, i detaljplanering och i sin översiktliga planering.⁴⁶

Boverket presenterar sin rapport Arkitektonisk kvalitet och PBL samma år. Utredningen visar att många kommuner är missnöjda med dagens situation. De upplever att detaljplanen, kommunens rättsliga planinstrument, sällan står sig vid en överprövning i domstol. Den norska skönhetsparagrafen beskrivs i utredningen mycket uppskattande, och Boverket föreslår en radikal förändring i utgångspunkterna för bygglovgivning:

I likhet med vad som nyligen beslutats i Norge vill verket att prövningen skall avse om åtgärden är bra nog för att tillåtas istället för att som nu avse om den är så störande att den inte kan accepteras.⁴⁷

Remissvaren ger en tydlig bild av intressekonflikten. Kommuner och länsstyrelser tog emot denna skärpta skrivning mycket positivt.⁴⁸ Däremot fick den allvarlig kritik från juridiskt håll. Göta Hovrätt påpekade proportionalitetsprincipen⁴⁹, och kammarrätten i

Sundsvall ifrågasätter om skrivningen är förenlig med europakonventionen. Flera av bygg- och fastighetssektorns instanser var uttalat kritiska till denna tydliga inskränkning i den personliga äganderätten. I den slutliga propositionen var regeringen därför mer försiktig:

Det är /.../ viktigt, vid en vägning mellan allmänna och enskilda intressen, att det kollektiva värdet av en god bebyggelseutveckling, utifrån estetiska och kulturhistoriska aspekter, får en större tyngd.⁵⁰

Den överväldigande positiva reaktionen från kommuner och länsstyrelser visar ändå att avvägningen mellan allmänna och enskilda intressen fortfarande är ett reellt problem. Och kommunerna har här en nyckelroll. Staten bestämmer centralt att allmänna hänsyn skall väga tyngre, samtidigt som man genom decentralisering lämnar över hanteringen, beslutsfattandet i enskilda ärenden, till kommunerna.

Regeringen föreslog också, i linje med utredningen, att estetik skulle införas i lagtexten, som en faktor att ta hänsyn till vid planering och byggande, jämställd med sociala hänsyn, goda miljöförhållanden och långsiktig resurshushållning.

Information och informell styrning

Konflikten mellan allmänna och enskilda intressen kan aldrig lösas, den kan bara hanteras. Och det finns fler, och kanske bättre, verktyg att använda än lagtexter.

Boverket har funnit att det viktigaste medlet att främja god miljö är folkbildning, information, dialog och samverkan med lokalsamhällets medborgare. Regler för den

talsstil. Marknaden har lärt sig att ge folk vad folk vill ha. Detta har skett med stadsbyggnadskontorets goda minne. Exploatörer knyts upp genom kvalitetsprogram, och detaljplanen blir en detaljplan i ordets verkliga mening. Fönsterproportioner, spröjsning, listverk, fasadindelning och färgsättning regleras ingående. Man kan fundera över om ett dokument som Stockholms nya byggnadsordning förstärker eller motverkar den här tendensen.

Det finns något odelat sympatiskt i Boverkets, och regeringens, tro på folkbildning. Det finns något tillta-

byggda miljön, som är förankrade i en kunnig och välinformerad opinion, leder till bra resultat.⁵¹

Som ett positivt exempel nämner Boverket Stockholms nya byggnadsordning. Den har inte mycket mer än namnet gemensamt med de tidigare byggnadsordningarna. Den nya byggnadsordningen handlar utslutande om estetik, och saknar helt rättsverkan.

I byggnadsordningen behandlas Stockholm karaktärsdrag som vägledning när staden förändras, förnyas och utvecklas. Syftet är att bidra till en gemensam syn på hur Stockholms skönhet och karaktär kan tillvaratas i stadens fortsatta utveckling.⁵²

Byggnadsordningen är en översiktlig karaktärisering av staden. Man urskiljer och beskriver tolv olika "stadsbyggnadskaraktärer", från Gamla Stan till "tunnelbanestad" och "institutionspark". Man beskriver även vattenrummen, de gröna rummen, taklandskapet, broar och belysning. Beskrivningarna är relativt kortfattade och schematiska. För varje karaktär anger man ett förhållningssätt, dels för den befintliga miljön, dels för eventuella förändringar och nytillskott.

Byggnadsordningen avser att ge underlag för tillämpningen i Stockholm av plan- och bygglagens regler om hänsyn till stads- och landskapbild, natur- och kulturarv, byggnaders egenart och helhetssamverkan samt miljömässiga värden. /.../ Byggnadsordningen i sig uttrycker inte en avvägning mot andra allmänna eller enskilda intressen.⁵³

Under 90-talet har en stor del av (den inte speciellt omfattande) nyproduktionen i Stockholm skett i tjugo-

lande i att den som sitter på beslutsrätten öppet redovisar sina värderingar. Men det finns också en påtaglig risk att stillsamt nyanserade skrivningar om att ny bebyggelse skall infogas "i samspel med eller i medveten kontrast till" omgivningen bara blir en läpparnas be-kännelse i ett så uppenbart hänsynsfullt dokument. Det befintliga beskrivs mer eller mindre ingående, men hur informerar man en opinion om möjligheterna i det ännu inte byggda? Samspelet överröstar lätt kontrasten.

Sköna nya värld

Det är svårt att hitta någon entydig tendens i utvecklingen. Förhållandet mellan central och lokal makt varierar över tiden, liksom avvägningen mellan allmänna och enskilda intressen. Det är en fixeringsbild, den skiftar betydelse beroende på vilka faktorer man studerar, och hur man tolkar dem.

En optimistisk bild skulle kunna vara en utveckling, där vi gått från lokalmakt med betoning på enskilda intressen (under de gamla byggnadsordningarna), till centralmakt med betoning av allmänna intressen (under folkhemsperioden). Idag har vi, enligt den här bilden, en situation där staten, genom en uttalad decentraliserande lagstiftning, stärker lokalmakten, samtidigt som man betonar allmänintresset. Förslaget från Boverket, att man skulle införa en motsvarighet till den norska skönhetsparagrafen som princip för bygglovgivning, kan ses som ett utslag av den här tendensen. Att införa estetik i lagstiftningen är kanske ett mognadstecken, ett bevis på insikten i samhället om betydelsen av värderelaterade kvaliteter.

Men där finns också en mer skeptisk, eller kritisk, bild. Hans Fog skriver om "legitimitetsproblemet":

Problemet att legitimera ett lokalt beslutsfattande med ekonomiska konsekvenser för fastighetsägares rättigheter kom länge att prägla utvecklingen. Vilka organ äger tillräcklig legitimitet för att besluta om den enskildes egendom?⁵⁴

Länge var det bara staten som ansågs ha den legitimiteten. Under 1900-talet utsträcktes den gradvis, först till länsstyrelserna, sedan till kommunerna, genom decentraliserande lagstiftning. Samtidigt behöll centralmakten en avgörande kontroll över byggandet. Under den period när staten tog störst ekonomiskt ansvar för bostadsbyggandet, "folkhemspenoden" i vid mening, var också regleringarna som mest omfattande. Den förenklade bygglagstiftningen kompletterades med detaljerade lånebestämmelser. Den som betalar bestämmer.

Vad betyder i så fall dagens ökade intresse för estetik? Lärdomen från den norska skönhetsparagrafen

är kanske inte främst att den fördes fram som ett positivt exempel. Det viktigaste kanske är att den inte gick att införa.

Möjligen kan det ses som symptomatiskt att det tyngsta argumentet regeringen kan tillgripa idag, på en avreglerad marknad, där bostadssektorn är nettotbetalare till statskassan, är en allmän vädjan om estetik, kvalitet och information.

Noter

1. Herlitz, Nils, "Ur den svenska stadsbyggnadslagstiftningens historia" i Svenska stadsförbundets tidskrift, Stockholm september 1922, sid. 266
2. Bexelius, A., Byggnadslagstiftningen, byggnadslagen och byggnadsstadgan / med anmärkningar och sakregister, Stockholm 1970, sid. 8. KB = Kunglig befallningshavare, motsvarande dagens landshövding.
3. Direktivet för lagkommissionens arbete, lika lagstiftning för hela landet, var förvånansvärt radikalt. De kommunalrättsliga skillnaderna mellan landsbygd och städer upphävdes inte helt förrän på 1950-talet, och först 1971 infördes ett enhetligt kommunbegrepp.
4. Herlitz, 1922, sid. 270 f
5. Det fanns ett äldre reglemente från 1686 av Jean de la Vallé angående Norrmalms bebyggelse, vilket Nils Herlitz kallar "Stockholms första byggnadsordning" inom citationstecken, Herlitz, 1922, sid. 265. Övrig litteratur räknar Adelcrantz ordning från 1725 som den första.
6. Ahnlund, Henrik, Johan Eberhard Carlberg Stockholm stads arkitekt 1727–1773, Stockholm 1984, sid. 11
7. Åström, Kell, Svensk Stadsplanering, Stockholm 1967, sid. 35
8. Om färgsättningen i Stockholm se Josephson, Ragnar, Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800, Stockholm 1918, sid. 282 ff
9. Herlitz, 1922, sid. 275f
10. ibid, sid. 264
11. Ahnlund, 1984, sid. 77–78
12. Ahnlund, 1984, sid. 118 f. Herlitz, 1922, sid. 272 f
13. 1874 års Byggnadsstadga för rikets städer 2 S
14. Wannfors, Erik, "Stadsplanlagen 1907" i Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962, Stockholm 1962, sid. 215
15. Kungl. Maj:ts proposition 1931:192, sid. 39 f.
16. Normalförslag till byggnadsordningar, SOU 1932:6, sid. 4
17. ibid, sid. 4f
18. Kungl. Maj:ts proposition 1931:192, sid. 72

Kaj Granath, arkitekt, doktorand
Chalmers-Arkitektur
kaj.granath@arch.chalmers.se

19. *ibid.*, sid. 42
  20. Förenklad Byggnadslagstiftning: Betänkande avgivet av 1951 års byggnadsutredning, SOU 1957:21, sid. 176
  21. I utredningen talar man om "slagordet byggkrängel". Det kan möjligen ha myntats av Arvid Bjerke, som vid ett möte på Stockholms Byggnadsförening i november 1947 höll ett anförande under rubriken "Byggfolket och Krångelsverige".
  22. Förenklad Byggnadslagstiftning, sid. 286
  23. *ibid.*, sid. 286
  24. För en diskussion om rättsliga regeltyper, se Fog, Hans, Det kontrollerade byggandet, Stockholm 1989, sid. 32 ff
  25. Denna kategori-indelning är min egen.
  26. Kell Åström menar att 1700-talets byggnadsordningar "i huvudsak enbart" tillgodosåg brandskyddsintressen. Åström, 1967, sid. 40. Gregor Paulsson skriver att 1800-talets tidiga byggnadsordningar "så gott som uteslutande" rörde brandväsendet. Paulsson, Gregor, Svensk stad D.1: Liv och stil i svenska städer under 1800-talet, band 1, Stockholm 1950, sid. 236.
  27. Planeringsbestämmelser skulle i fortsättningen regleras genom stadsplanelagen och stadsplanebestämmelser, de tekniska bestämmelserna fördes över till Byggnadsstadgan.
  28. Byggnadsstadgan för rikets städer och Byggnadsordningen för Uddevalla stad, Uddevalla 1898, §18. Jag har inte, inom ramen för den här uppsatsen, lyckats spåra bakgrunden till den här bestämmelsen.
  29. Göteborg hade brunnit i omgångar 1669, 1721 och 1746. Under perioden 1792 till 1813 brann staden sex gånger.
- Efter branden 1792 påbörjade Carlberg arbetet med byggnadsordningen. Om bränderna i Göteborg se t.ex. Larsson, Ursula, Landshövdingehusens Göteborg, Göteborg 1979, sid. 25; Baeckström, Arvid, Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814, Stockholm 1923, sid. 149–152; Lilienberg, Albert, Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvs mynningsområde, Göteborg 1928, sid. 285–287.
30. Göteborgs Byggnadsordning 1803, 5§
  31. *ibid.*, 3§. Detta är med all säkerhet hämtat från J. E. Carlbergs utkast till ny byggnadsordning för Stockholm 1729: "en skickelig fönster- och dörre indehlning efter husets högd och proportion". Jmf Ahnlund, 1984, sid. 79
  32. *ibid.*, 4§
  33. Om gatubredder och Carlbergs intresse för Paris, se Lilienberg, Albert, Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvs mynningsområde, Göteborg 1922, sid. 288 ff
  34. Göteborgs Byggnadsordning 1869, 39§. I PBL 3 kap. 1§ heter det: Byggnader skall ha en yttre form och färg som är estetiskt tilltalande, lämplig för byggnaderna som sådana och som ger en god helhetsverkan.
  35. Larsson, Ursula, Landshövdingehusens Göteborg, Göteborg 1979, sid. 45
  36. "må det jämväl vara tills vidare tillåtet att /.../uppföra boningshus med bottenvåning af sten och två öfvervåningar af trä..." Göteborgs Byggnadsordning 1895 25§ mom. 4.
  37. Larsson, 1979, sid. 112. Göteborgs Byggnadsordning 1938 16§.
  38. Wimarson, Nils, Göteborg.: En översikt vid trehundraårsjubileet 1923 över stadens kommunala, kulturella och sociala förhållanden samt viktigaste näringsgrenar, Göteborg 1923, sid. 48
  39. Hörnhuset Södra/Västra Hamngatan. "Skandalhus" kommer från Fredric Bedoires avhandling En arkitekt och hans verksamhetsfält kringsekelskiftet. Gustaf Wickmans arbeten 1884–1916, Stockholm 1974, sid. 121. Maja Kjellin skriver om "indignerade protester från allmänhetens sida" i Kvarteret Kommerserådet i Göteborg – dess historia fram till våra dagar, Göteborg 1965, sid. 129 f
  40. Ritning i original på Göteborgs stadsarkiv.
  41. GHT 13 juni 1914
  42. Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1949 N:o 625
  43. Andersson, Birgitta, Idealbostad eller nödbostad: Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling studerad i Göteborg, Göteborg 1977, sid. 59 & sid. 90
  44. *ibid.* sid. 90. Paulsson citeras från ett seminarium på Chalmers 1973
  45. Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1960 nr 362
  46. Arkitektonisk kvalitet och PBL samband och reformbehov, Boverket rapport 1997:1, Karlskrona 1997, bil. 1 Prome-

morian

47. *ibid.*, sid. 2
48. Av de remissvar jag haft tillgång till är 6 av 9 länsstyrelser och 27 av 35 kommuner uttalat positiva. Endast en kommun, Hudiksvall, avstyrker förslaget.
49. Proportionalitetsprincipen: den inom förvaltningsrätten gällande principen att myndigheterna inte får använda mer ingripande åtgärder än som krävs med hänsyn till ändamålet. (NE)
50. *Framtidsformer: Förslag till handlingsprogram för arkitektur & formgivning*, Stockholm 1997, sid. 59
51. *Arkitektonisk kvalitet och PBL samband och reformbehov*, sid. 1
52. ur inledningen till *Stockholms Byggnadsordning 2000*. pdf-dokument på adress <http://www.sbk.stockholm.se/Optext/PDF>.
53. ur *Stockholms Byggnadsordning 2000*
54. Fog, Hans, *Mark, politik och rätt: Om plan- och bygglagen i praktiken*, Stockholm 1992, sid. 15f

Källor och litteratur

Otryckta källor

Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1949 N:o 625
Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1960 Nr. 362

Statens offentliga utredningar

SOU 1932:6, *Normalförslag till byggnadsordningar m.m.*
SOU 1957:21, *Förenklad Byggnadslagstiftning: Betänkande*
avgivet av 1951 års byggnadsutredning

Regeringens propositioner

Kungl. Maj:ts proposition nr 192 till 1931 års riksdag
Regeringens proposition 1997/98:117, *Framtidsformer: Förslag till handlingsprogram för arkitektur & formgivning*

Litteratur

- Ahnlund, Henrik, *Johan Eberhard Carlberg: Stockholm stads arkitekt 1727–1773*, Stockholm 1984
- Andersson, Birgitta, *Idealbostad eller nödbostad: Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling studerad i Göteborg*, Göteborg 1977
- Arkitektonisk kvalitet och PBL samband och reformbehov, *Boverket rapport 1997:1*, Karlskrona 1997
- Bäckström, Arvid, *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*, Stockholm 1923
- Bedoire, Fredric, *En arkitekt och hans verksamhetsfält kring sekelskiftet. Gustaf Wickmans arbeten 1884–1916*, Stockholm 1974
- Bexelius, A., *Byggnadslagstiftningen, byggnadslagen och byggnadsstadgan / med anmärkningar och sakregister, 3:e oförändrade tryckningen* Stockholm 1970 (urspr. 1948)
- Fog, Hans, *Det kontrollerade byggandet*, Stockholm 1989
- Fog, Hans, *Mark, politik och rätt : om plan- och bygglagen i praktiken*, Stockholm 1992
- Herlitz, Nils, "Ur den svenska stadsbyggnadslagstiftningens historia" i *Svenska stadsförbundets tidsskrift*, Stockholm september 1922
- Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962, en minnesskrift utgiven av Svenska Landskommunernas Förbund, Svenska Landstingsförbundet, Svenska Stadsförbundet, Stockholm 1962
- Josephson, Ragnar, *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800*, Stockholm 1918
- Kjellin, Maja, *Kvarteret Kommerserådet i Göteborg – dess historia fram till våra dagar*, Göteborg 1965
- Larsson, Ursula, *Landshövdingehusens Göteborg*, Göteborg 1979

Lilienberg, Albert, Stadsbildningar och stadsplaner i
Göta älvs mynningsområde: Från äldsta tider till
omkring adertonhundra, Göteborg 1928

Paulsson, Gregor, Svensk stad D.1: Liv och stil i svenska
städer under 1800-talet, band 1, Stockholm 1950

Wimarson, Nils, Göteborg. : En översikt vid trehundra-
årsjubileet 1923 över stadens kommunala, kul-
turella och sociala förhållanden samt viktigaste
näringsgrenar utgiven av stadsfullmäktiges jubi-
leumsberedning (Skrifter utgivna till Göteborgs
stads trehundraårsjubileum genom jubileums-
utställningens publikationskommitté; 20) Göte-
borg 1923

Åström, Kell, Svensk stadsplanering, Stockholm 1967

Tidningsartiklar

"En 'skyskrapa' vid Skeppsbron", i Göteborgs Handels
och Sjöfartstidning 13 juni 1914

Dokument på www:

Stockholms Byggnadsordning 2000, Pdf-dokument
2000-02-10: [http://www.sbk.stockholm.se/Op-
text/PDF](http://www.sbk.stockholm.se/Op-
text/PDF)